

BARABÁS LÁSZLÓ

TAVASZI HATÁRKERÜLÉS A NYÁRÁDMENTÉN ÉS A KIS-KÜKÜLLŐ FELSŐ VÖLGYÉBEN

A határkerülés szokását Jakab Elek történész írta le először a múlt század közepén.¹ Bár „székelyföldi szokás”-ként emlegette, valójában csak szülőfaluja, a nyárádmenti Szentgerice határkerülését ismertette. Közleményét Réső Ensel Sándor műve, az első összefoglaló magyar népszokásgyűjtemény vette át és tette országosan ismertté.² A század végén többen megismételték vagy variálták Jakab Elek szokásleírását, ugyanabból a faluból.³ Új szint jelentett viszont Jakab Ödön századvégi népies költő és publicista tudósítása: ő a Kis-Küküllő felső völgyének egyik falujában, Vadasdon figyelte meg ugyanazt a szokást. Vadasdi lévén, ő is gyermekkori emlékeit elevenítette föl, kiegészítve azt a felnőtt megfigyeléseivel. Szokásleírása hiteles; ma is használható, értékes adatokat tartalmaz.⁴ Szabadunk elején még napvilágot látott egy-két rövid, a szokás különböző elemeit ismételő cikk a határkerülésről,⁵ később azonban a téma kimaradt a kutatók érdeklődési köréből.⁶

Szabó T. Attila *Az emlékezetet hátuljokra verik* (1936) című cikkében⁷ idézte Szabó Bálint közlését, miszerint a határkerülés, határjárás és az ekkor szokásos megcsapás Nyárádszentimrén legényavatással kapcsolatos szokássá vált, majd megállapítja, hogy „a határjárás szokása átalakult formában itt-ott még ma is él. A levéltári kutatók és népszokásgyűjtők feladata, hogy minél több adatot kutassanak fel e szokás egykori vagy mai meglétére, magának a szokásnak formai és tartalmi elemeire és ... a szokással kapcsolatos nyelvi megnyilatkozásokra nézve.”

Valóban, a mai néprajzi gyűjtő is találkozik a szokásnak a nép emlékezetében élő vagy még gyakorolt formáival. Élnek olyan öregek is, akik ugyanabból az időből őrzik a szokás emlékét, mint az említett századfordulói leírások. E különféle adatok összevetése révén lehetővé válik a régi népszokás eredeti értelmének földerítése, és fény derülhet a körülmények változása folytán az újabb időkben bekövetkezett tartalmi és formai átalakulására is.

A határkerülés régebbi leírásai — mint láttuk — csupán két falura: Szentgericére és Vadasdra szorítkoztak, holott a szokás egy-két falut kivéve az egész Nyárádmentén és a szomszédos Kis-Küküllő völgyének több falujában is élt. Alább felhasznált adataim a következő falvaktól származnak: a nyárádmenti Andrásfalva, Bede, Jobbágyfalva, Nagyadorján, Nyárádgálfalva, Nyárádszentlászló, Nyomát, Rigmány, Szentgerice, Szentháromság, valamint a Kis-Küküllő menti Havadtó és Vadasd. Megállapítható, hogy a szokás a múlt század végén és szabadunk első felében eléggé egységes volt az egész területen; ezért az alábbiakban nem falvanként mutatom be, hanem inkább a szokás általános menetét ismeretem, utalva egy-két helyi sajátosságára.

I

A határkerülés összetett szokás, a következő fő mozzanatokkal: 1. előkészületek; 2. gyülekezés és tisztségválasztás; 3. határkerülés és megcsapás; 4. fenyőágazás (virágozás) és 5. hajnalozás.

1. Az előkészületek már a határkerülés előtt egy héttel megkezdődtek. A falu fiataljai a *besorozott legények* vezetésével a közeli, vagy (ha nem volt, például Jobbágyfalván) a távolabbi falvak fenyeséből annyi ágat vágtak, ahány családja (Vadasd), vagy ahány nagyleányos háza (Nagyadorján) volt a falunak. Az ágakat felállították egyik legény udvarán, majd a nagyleányokkal együtt színes papírokkal, festett tojáshéjjal díszítették fel. A fiatalok feladata volt, hogy a határon lévő csorgókat, kutakat kitakarítsák; általában ők újították meg a falvak határait jelző dombocskákat, a *határhompokat* is. Mindössze Szentgericén, Gálfalván és Havadtón újították meg határkerülés közben a hompokat; másutt a határkerülők már csak ellenőrizték az ifjúság korábbi munkáját.

2. A húsvét előtti szombat esti gyülekezésre kürttel adták meg a jelt, *összekürtölték a falut* (Nagyadorján). Havadtón ostorral csattogtattak. Az első világháború körüli években néhol már kulcslyukba szórt gyufafejjel (Bede) vagy pisztollyal (Gálfalva) durrogattak. A gyülekezőhely általában a falu központja vagy más jeles pont (kőhid, domb, temető stb.) szokott lenni. A kisebb falvakban minden 14—15 évesnél idősebb legény és felnőtt férfi részt vett a *határkerülésben*. Egybehangzó vélekedés szerint a század elején egy-egy határkerülő menet 100—150 embert számolt. A menet zömét mindenütt a legények, a fiatal házások és a falu idősebb emberei alkották.

Gyülekezés után megválasztották a határkerülés vezetőit, azzal a céllal, ahogyan azt Jakab Elek idézett leírásában 1854-ben megfogalmazta: „Kik az ünnepély folyamát vezessék, mindent rendben tartsanak, a határkerülésre újonnan felavatandókat beiktassák, a megállapítandó szabályok ellen vétőket megfenyítsék.” A főbb *tisztek* a következők: a *kiráj*, az *ítélőbíró*, a *csapómester*, a *sereghajtók*, az *oldalvédők* és a *csendőrök* vagy *felvigyázók*. Jakab Elek leírásában *főkirájbíró*, *alkirájbírák*, *dúlók*, *kém*, *káplár*, *pap* és *énekvezető* szerepel. Királyról nincs tudomása (szentgericei adatközlőink sem emlékeznek reá), pedig a *kirájválasztás* vagy *kirájemelés* a tisztségválasztás legfontosabb mozzanata. Királynak általában a falu legidősebb emberét választották, maguk fölé emelték, föl-földobták, miközben háromszor kiáltották:

a) *Határt kerülünk,
Búzát szentelünk,
Kirájt emelünk.*

(Adorján)

b) *Kirájt emelünk,
Papot szentelünk,
Adj, Uram, áldást,
Bort, búzát, törökbúzát.*

(Bede)

c) *Uram, adj bort, búzát, békességet,
A hazában csendességet.*

(Vadasd)

A megválasztott király átvette a hatalmat, és a határkerülők figyelmébe ajánlotta a *törvényeket*: tilos a káromkodás, harag, duhajkodás, illetlenkedés stb. Kiadta a parancsot, hogy az öreg ne tegezze a fiatait, se a fiatal az öreget, csak *bátyámuramnak* és *öcsémuramnak* szólítsák egymást. A tisztségviselőket is csak a címükön lehetett szólítani: *felséges kiráj uram, ítélőbíró uram* stb. Miután mind tudomásul vették a törvényeket, megkezdődött a tulajdonképpeni határkerülés.

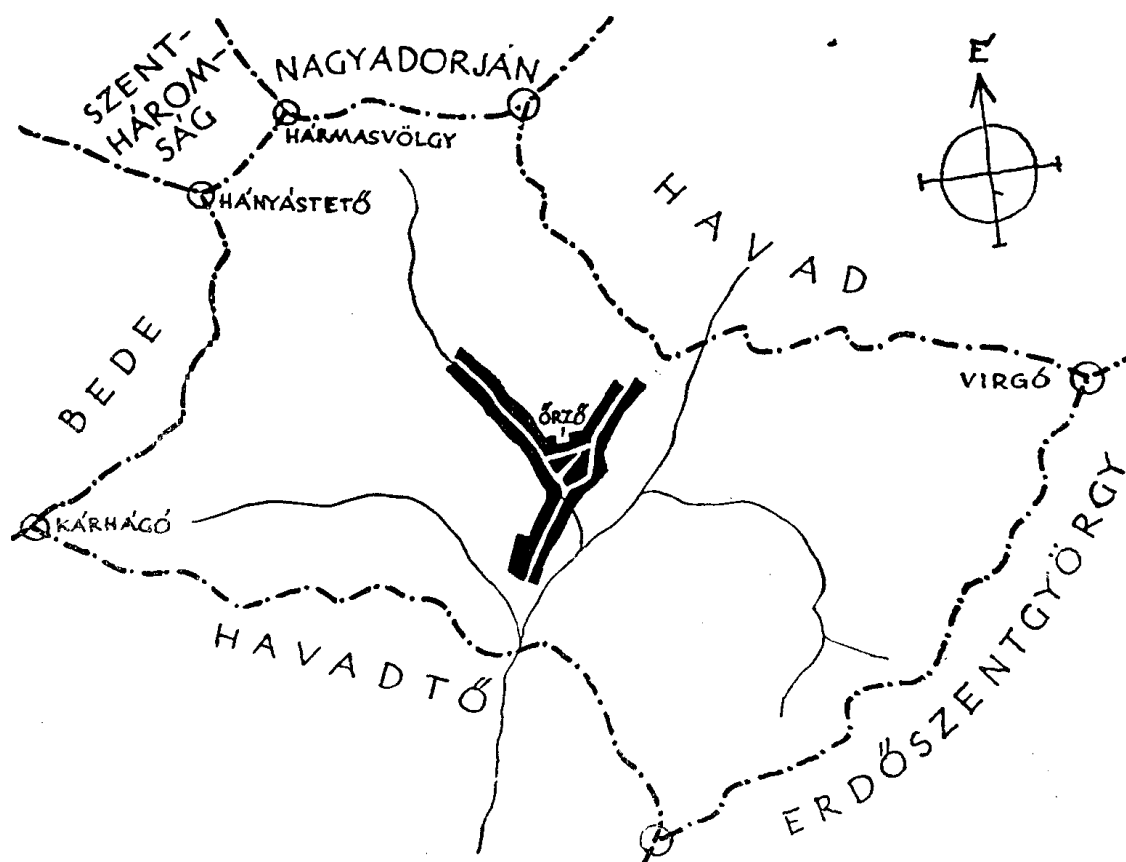
3. A menet élén a király haladt, utána az ítélőbíró, a csapómester, a széleken az oldalvédők, hátul a sereghajtók. Induláskor a fiatal suhancokat: a 14—15 éves növendékeket, akik először jöttek határkerülni, előreküldték, hogy keressék meg a csorgókat és a határdombokat. Ha megtalálták, kürtöltek (Nagyadorján), tüzet gyújtottak vagy kiáltottak: „Ide, ide, itt a határhomp” (Jobbágyfalva). A csorgókat nem volt könnyű megtalálni, mert védőtetőként földdel befedték őket. Sötétben a határhompokat szintén nehéz volt megtalálni, ezért viharlámpát vagy valamilyen más világítóeszközt vittek magukkal. Adorjánban két homp volt, nem messze egymástól, egyik a falué, másik az egyházmegyéé; könnyen össze lehetett őket téveszteni.

A határkerülő menet kiért a mezőre, sorra járta, számba vette a *csorgókutakat*, forrásokat. Ha valaki hibát talált a munkában (mindig találtak), a kút kitakarítóit 20—25 botütésre ítélték, ráfektették a kútra és úgy *csapták meg*. *Megcsapás* járt azért is, ha valaki nem tartotta be a törvényeket; elmaradt a sorból; megrészegetett, illetlenkedett; „elfestette a levegőt” (Szentgericén az ilyent *Pimpédinek* nevezték); eltévesztette a megszólítást stb. A furfangosabb öregek szándékosan estek el, jajgattak és panaszt tettek a királynál: „Felséges kiráj uram, (ez meg ez) az öcsémuram tiszteletlen a gyámoltalan öregekkel.” A király parancsolt, az ítélőbíró ítélte, a csapómester csapott. Vége-hossza nem volt a *hibálódzásnak*, hogy a határjárás minél mulatságosabb legyen. A megcsapottnak meg kellett köszönnie a büntetést, különben a dupláját kapta. Sokan jó előre kisebb párnát, ruhaneműt dugtak a nadrágjukba vagy kabátjuk alá, hogy ne érezzék az ütést, de ha kiderült a turpisság, még többet kaptak.

A csorgónál sokkal fontosabb volt a határhompok ellenőrzése. Az előre küldött növendékek azon igyekeztek, hogy szép nagy tűzzel várják a határkerülőket. Ám hiába, mert az idősebb legények megrohmozták, el is oltották, s mire a határkerülők odaértek, a tűz alig pislákol. Ezért is porzott a tűzrakók nadrágja (Vadasd). Ennél lényegesebb kifogás az volt, ha nem jó helyre rakták a tüzet, nem pontosan a határszélre: vagy foglaltak a szomszéd falu határából, vagy a sajátjukat csonkították meg. Ezután az oldalvédők megragadták a tűzrakókat, kezüknél-lábuknál fogva odaverték a farukat a határhomphoz, miközben többször ismételték: „Emlékezzél, hogy itt van a határ!” A *hompolás* akkor sem maradt el, ha semmi hibát nem találtak. Minden határdombnál három-négy suhancot emlékeztettek ilyenformán a határ helyére. Gál Dániel 90 éves szentgericeai, özv. Molnár Zsigmondné 89 éves havadtői és Csíki Albert 83 éves nyárádgálfalvi adatközlőim állítják, hogy ma is meg tudnák keresni a falu összes határdombjait, annyira az „emlékezetükbe hompolták”.

Így járták végig a határkerülők az összes határdombokat. Jó időben megkerülték az egész határt, ha nem, akkor csak egy részét, vagy már

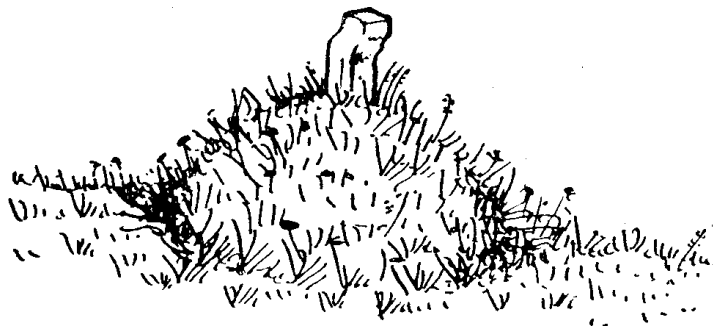
eleve szakaszokra osztva, két-három évenként kerültek meg az egészét. (A szentgericeiek csak a búzával vetett határrészt kerültek meg.) A havadtóiek például a gyulakutai határszéltől indultak, és a bedei bércen át a vadasdi határig érkeztek; útközben a bedei és a vadasdi határkerülőikkel találkoztak. Általában mindenik falu határkerülői egyidőben indultak, és az éjszaka folyamán rendszerint találkoztak a szomszéd falubeliekkel: a vadasdiak az erdőszentgyörgyiekkel, havadtóikkal, bedeiekkel, szentháromságiakkal, nagyadorjániakkal, havadiakkal; a gálfalviak az adorjániakkal, szentháromságiakkal, tompaiakkal, nyomátiakkal, szentlászlóiakkal; a jobbágyfalviak a nyárádszeredaiakkal, májaiakkal, mosoniakkal, csíkfalviakkal. A nagyadorjániak a szentsimoniakkal a *Virgó* nevű helyen találkoztak, s a vadasdiak Erdőszentgyörgy felőli határrészt ugyanancsak így nevezték; e név az egykori határvillongások emlékét őrzi.

1. Vadasd határának vázlata a *hármás határhompokkal*

A *hármás határhompok*nál nemcsak két, hanem három falu határkerülő menete is találkozott: Havadtó, Bede és Vadasd határkerülői a *Kárhágó* tetején; Vadasd, Bede és Szentháromság határkerülői a *Hányástetőn*; Nagyadorján, Szentháromság és Vadasd határkerülői a *Harmadvölgy* tetején (1—2. rajz) stb. Mindenik falu határkerülői azon igyekeztek, hogy elsőnek foglalják el a közös határhompot és a rajtuk gyújtott tüzet. Amelyik csapat hamarabb ért oda, megtehetette, hogy „elfoglaljon” a másik

falu határából; *elmozdíthatta* a határhompot és mélyen *bevihette* a szomszéd falu határába. Jobbágyfalván fennmaradt az emlékezete, hogy a *kőhídi* határhompot a nyárádszeredai határból foglalták. Nyárádszentimrei hagyomány szerint azért olyan nagy a szentimrei határ, mert *elkerültek* a szomszéd falutól (Szabó T. A.). Vadasdon csak a tüzet lehetett a másik határban rakni. A vesztes csapat tűzörzőit a szokásos megcsapással büntették. Megérkezés után a *határátlépés* szigorúan tilos volt. Egyes

2. Régi *hármás határhomp* a Vadasd—Nagyadorján—Szentháromság közötti hármás-határnál, a *Harmadvölgy* tetején

csapatok tagjai megpróbálták a másik csapat tagjait — főleg a gyermekeket — tiltott határátlépésre kényszeríteni: *átkapni*, *ellopni*, a csendőröket kijátszani stb. Nyárádszentlászlón hetekkel előbb készültek az átkapásra, kipróbálták erejüket. Berei István volt a legkeményebb szentlászlói, ő kapott át a határon legtöbb szomszéd falusit. Ha sikerült az átkapottat jó messzire vinnie, annak a parcellának fele termése abban az évben a szentlászlói határpásztorokat illette. Ha fordítva történt, a szentlászlóiak fizettek. A elfogott gyermekeket ki kellett *váltani* — legtöbbször egy-két liter borral —, vagy a gyámoltalan csendőröket büntették meg.

Az ilyen határvitakozásokor se vége, se hossza nem volt a tréfás kérdezgetésnek, beugratásnak. Ez a *játékszerűség* (ahogyan egyik vadasdi adatközlőm nevezte) akkor sikerült jól, amikor a szomszéd falvak legtudalékosabb öregei mérték össze furfangos képességüket. A szövegeket rekonstruálni lehetetlen, mert alkalomról alkalomra, szereplőről szereplőre változtak. Olyanszerű kérdés-feleletek hangzottak el, mint a régi lakodalmakban a menyasszony fölötti alku folyamán. Hagyományos felépítésük a következő: *kérdés*; *felelet*; *hibálódzás* (hiba, pontatlanság keresése a feleletben); *büntetés*. Még a királytól is meg lehetett kérdezni: „Kiráj uram, tudja-e, hogy ez a határhomp mit jelent?“, s ha nem válaszolt a kérdező kedve szerint, vádat emeltek ellene: „Kiráj uram, eladta a határt” — s a csapómester az ő hátuljára is *ráolvasta* a huszonötöt (Nagyadorján).

Mikor véget ért a szópárbaj, a király minden határkerülőt — aki addig megúsza — végigfenekeltetett öt botütés erejéig, ugyancsak „emlékezet okáért”. Az utolsó határhompon az idősebb legények feladata volt a tűzgyújtás; most már az újonnan avatott legényeken volt a sor, hogy a tüzet elfoglalják, s ha ez sikerült, követelhatték az öregebbek megcsapását. Így velük egyenlőkké váltak.

A határkerülés befejezésekor az idősebbek hazamentek, a fiatalok az egyik *vőféj* házához tértek be *éjjelezni*.

4. A vőfélyek vezették a *fenyőágazást*, *virágozást* is. Éjfél után a legények elindultak a falu egyik végéről, és a kapukra kötötték-szegezték a már előkészített *fenyőágakat*. Vadasdon földbe állították az ajtó vagy az ablak elé, Gálfalván kútra, ház tetejére, kapukra szegezték, Bedében rárótták annak a nevét, akinek szánták. Adorjában, Szentháromságon a leányos házakhoz *tetőágot* (fenyőcsúcsot) tettek, ahol nem volt leány, oda csak *oldalágot*. Ezekben a falvakban minden házhoz tettek fenyőágot, Havadtón viszont külön szabálya volt annak, hogy melyik leánynak melyik legény teszi a fenyőágakból összefont *koszorút*. „A legszebb leánynak a legszebb koszorú illett.” Ha félős volt, hogy valamelyik leánynak nem tesz senki koszorút, akkor valamelyik rokon legény kötelessége volt a koszorútevés, ugyanis egy leány sem maradhatott koszorú nélkül; ez „hét határra szóló szégyen” lett volna. A századfordulói leírások nagy teret szenteltek e látványos mozzanatnak (Harmath Lujza, T. Pálffy Aladár, Versényi György). „Láthatod, hány férjhez adó leány van s azoknak milyen szeretőjük. Sőt maguk a leányok is korán reggel vízért mentőkben végignézik az utcákat, beszélgetik, ki kinek minő virágot tesz; kinek van legszebb fenyőága, tehát leghűbb szeretője!” (Jakab Elek, 38—39.)

Hajnalba a vőfélyek végigjárták a falut, és ellenőrizték, hogy megvan-e mindenütt a fenyőág, vagyis ellenőrizték a virágozást. Némelyik legény egész éjszaka őrizte a fát, nehogy valamelyik vetélytársa bosszúból ledobja vagy ellopja.

5. Vasárnap este újra gyülekeztek a legények, de csak azok, akik *hajnalozni* készültek. Ismét megválasztották a vezetőiséget; két *vőféjt*, két *csapómestert* és két *öntözőt* (Vadasd), ezenkívül *korsóst* és *kosarast* (Bede, Gálfalva). Adorjában csak *kirájt* választottak, legtöbbször a szombat esti királyt; ő volt az állandó szereplő.

Éjfélkor a falu végére vonultak, és az egyik utcason elindultak. Ahol a háziak levették a fenyőágot, annak jeléül, hogy nem várják őket, oda nem is mentek be. Ahol kint volt az ág, a ház előtt énekbe kezdtek (45. fénykép), majd kis idő múlva az egyik vőfély és az egyik öntöző illedelmesen benyitott a *tisztaszobába*, és a gazdától *megkérték a hejet*. Igenlő válasz vagy bólintás után a hajnalozók is bemehettek. Az első vőfély vagy a király elmondta a rigmusszerű köszöntőt, amelyben az egész háznépnek áldást kívánt, boldog ünnepet és bejelentette az öntözést (részlet):

*Mert mi éppen az aranytenger mellől jöttünk,
Annak fojamából aranycseppet vettünk,
Amej virágszálat ebből megöntözünk,
Nem hervad el soha, arról kezeskedünk.*

(Bede)

A köszöntő után valamelyik öntöző egy csokor *puszpánggal* a sajátból vizet locsolt a háziakra. Törülközöt is kínált, hogy a kiadós locsolás után megtörülközzenek. Ezután a hajnalozók megtáncoltatták a gazda leányát és feleségét (46. fénykép). A háziak pálinkával, piros tojással kí-

nálták a hajnalozókat. Végül előállt a második vőfély, a hajnalozók nevében elbúcsúzott és ajándékot kért (részlet):

*Magok is adják meg, amit kíván szívünk:
Tavaszi napokon a tyúkok sokat tojnak,
Tudjuk, abból nekünk ötöt-hatot adnak.
Korsónk is van, nem nagy, csak egy kicsi,
Aki azt hordozza, mindig azt feleli:
Üresen nem viszi, inkább földhöz veri,
Édes jó asszonyom, töltsé hát jól teli.
Egy-két kalácskával innen elbocsátnak,
Boldog ünnepélést kívánunk maguknak.*

(Vadasd)

A háziasszony átadta a kért adományokat: néhány tojást, egy darab szalonnát; pálinkát töltött a korsóba, kalácsot tett a kosárba.

Ahol gyászoltak vagy beteg volt a háznál, ott csak a kapuban fogadták a hajnalozókat, de az ajándékot átadták és megköszönték a *tiszteletet*.

A hajnalozás legfontosabb szereplője a fentiek mellett a *hamubotos*: Gálfalván, Adorjánban *hamubutykás*, Szentlászlón *hamubotos*, *kacros*, Szentháromságon *kardos*, Bedében, Vadasdon *kókos* (bolond). Öltözete fehér, hosszú alsónadrág, fehér ing, álarc. Derékszíján kolomp lógott, kezében *hamubotot* (rúdra kötött, hamuval telt zacskót) tartott. Gálfalván emlékeznek arra, hogy régebb nem kolompot, hanem égetett kukoricacsuszát kötöttek a derekára, hogy a lába közé lógjon le, a penist utánaozva (47—50. fénykép).

A hamubotos vigyázott a rendre és a csendre. Bedében ő költötte fel kolompszóval a legényeket, ő vezette a hajnalozó menetet. „Piros kókó, szalonna, hejjet ennek a népnek!” kiáltással szaladt a hajnalozók előtt. A báméskodókat elkergette a hamubottal, a lemaradozókat elfogta és visszarendelte a sorba. A hajnalozók, a kíváncsi felnőttek és főleg a gyermekek minden alkalmat kihasználtak, hogy bosszantsák: „Hamubutykás, kell-e kotlós tojás?” (Gálfalva); „Cige, cige, cáp, az én s ... m a te szád” (Szentlászló) stb. Leönthették vízzel, elakaszthatták, ő pedig mindenkít megkergethetett, mindenkihez hozzáverhette a hamubotot, kivehette helyéből az ajtót, elvihette a negyedik szomszédig a kiskaput. Mindenkinek megmondhatta a véleményét, bárkitől bármit kérdezhetett. A legfontosabb az volt, hogy minél több legyen a nevetnivaló.

Szentgericén nem hajnaloztak, hanem egy másik kiegészítő szokás kapcsolódott a határkerüléshez: a *didergés*. (A didergést már Jakab Elek leírta idézett munkájában; a többi falvak adatközlői nem emlékeznek reá, ezért nem foglalkozunk vele részletesebben.)

A hajnalozók végigjárták az egész falut. Habár jócskán akadt minden háznál innivaló, megrészegedni nem volt szabad, s ha valakivel mégis megtörtént, a barátai hazavitték és lefektették. A hajnalozás végeztével betértek valamelyik vőfély házához, az összegyűlt tojásból hatalmas rántottát készítettek, közösen reggeliztek, *rántottáztak*. Délután kezdődött a tánc, a húsvéti multság. Tánc közben az összegyűjtött ajándékból díjmentesen ehetett, ihatott mindenki, akinél a hajnalozók jártak.

II

Már Jakab Elek fölthette a kérdést, hogy a határkerülés szokása honnan vette eredetét? Célját a századvégi leírások a bő termés biztosításában látták; a megcsapást vagy nem is említették, vagy nem tudták mire vélni. Érthető e bizonytalankodás, hiszen akkor indult meg a néprajzi gyűjtés; a vizsgálódás és értelmezés módszerei, kellő anyag híján, még kialakulatlanok voltak.

A határkerülés főnőbb ismertetett formája különböző korok emlékeit őrzi, szép példája a néprajzban ismert egyidejűségnek (szinkretizmus). Különböző korú és funkciójú „szokáselemek” (Ujvári Zoltán) láncolatának is nevezhetnők. A század elején ezek a funkciók még éltették a szokáskört, de az első és főként a második világháború után beállott életmódbeli változások következtében mindinkább felbomlott, széttöredezett.

1. A határkerülés legősibb rétege kétségtelenül a természet megújulásának ősi-egyetememes „ünnepéhez”, a tavaszi napfordulóhoz kapcsolódó mágikus-kultikus tartalmú rítuscselekmények sorozata. E rítuscselekmények célja mindenütt a föld termékenységének, a bő termésnek biztosítása volt. Jakab Elek leírásában a célt a választott pap imája fogalmazza meg:Áldd meg határunkat, szőlőhegyeinket, kerteinket...

Távoztass el mezeinkről jégesőt, sáskát, árvizeket, falunktól tüzet, pestist, adj bőv esztendőt...” A néprajzi szakirodalom idevágó analógiái alapján⁸ a szokáskezdő zajkeltést (kürtölés, ostorcsattogtatás, lövöldözés), a közös, háromszori termékenységvarázsló felkiáltást, a penises-maskarás figurát és az öntözést, a tűzgyűjtést és a zöldágazást mind ilyen mágikus célzatú cselekmények maradványaiként értelmezhetjük. Ide tartozik a királyemelés mozzanata is. A király általában a közösség legidősebb embere volt: Gálfalván Csíky Zsigmond még 90 éves korában is királyoskodott. Bedei és gálfalvi adatközlők halványan emlékeznek, hogy régebb a királyemeléskor néha játékos-komolyan nem fogták ki estében a királyt, hagyták, hogy *üsse meg magát*. Arra már viszont jól emlékeznek, sőt gyakorolták, hogy emelés közben a királyt csipkedni, szurkálni kellett. Jakab Elek leírásában nem szerepel a király, szentgericei és havadtői idős adatközlők sem említették. Mindez arra enged következtetni, hogy a király esetleg a törvényes élet többi szereplőinél később kapcsolódott a határkerülés szokásához, bár történetileg az előbbi figuráknál sokkal régebbi keletű. A királyválasztás, királyemelés mozzanata inkább a pünkösdi királyválasztással, esetleg a szakrális királyöléssel hozható kapcsolatba.

Köztudomású, hogy a középkori egyház üldözte vagy saját szertartásaiba olvasztotta, illetve áthasonította a korábbi szokásokat és hitvilági elemeket. Ez történhetett a tavaszi napfordulói termékenységvarázsló, a bő termés biztosítását célzó rituális cselekményekkel is. „A nagyheti határkerülés már a középkorban egyházi szokás volt, és arra szolgált, hogy a szántóföldek mágikus körüljárásával a zsendülő vetést védjék a feltámadás ünnepe körüli időben” — írja Dömötör Tekla.⁹ Az eredeti mágikus elemekre rakódott réteg nem változtatott a határkerülés funkcióján, de a varázsszövegek és cselekmények mellé keresztény imák és jelképek csatlakoztak. A határkerülés egyházi szokása, a húsvéti kör-

menet a reformációig általános volt az egész magyar folklórterületen, akárcsak más európai katolikus és ortodox népek körében.

2. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a határkerülést a magyar népszokások rendszerezői, Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos nem a nap-tári ünnepekhez kapcsolódó szokások között említik, hanem a *Törvényes élet* című fejezetben, a régi közösségi élet szokásai között.¹⁰ Arra is figyelmeztetnek, hogy a közösségi élet át meg át van szöve jogi emlékekkel, egykori jogszokásokkal, amelyek érvényüket veszítve népszokásokká alakultak. Példaként éppen a megcsapás szokását hozzák fel. „A régi határjárás érdekes szokása volt a megcsapás; egy suhancot a határdombra fektettek, megcsapták, hogy a határjel jól emlékezetében maradjon.” Már Részó Ensel Sándor közölt adatokat a „határhányás emlékezetessé tételéről”. Újabban Szabó T. Attila, Mérey Klára,¹¹ Takács Lajos¹² idézett tanúvallomásokot a határjárásos megcsapás XVII—XVIII. századi szokására. Orbán Balázs a megcsapással épp a Nyárádmentén találkozott. Szükségesnek tartjuk idézni leírásából az egész erre vonatkozó részt, mivel mostanáig elkerülte a kutatók figyelmét: „Lenn a Vármezőn egy kőrakás van, melyet Rákóczi halomnak a hagyományok szerint azért neveznek, mivel a görgényi uradalomhoz tartozó köhérik erőszakosan elfoglalták a remeteiek határát, s ezért az egykor itten vadászó I. Rákóczi Györgynél panaszt tettek. A fejedelem határkijárást tétetett, s a most is nevét viselő halmot rakatta, s hogy emlékezetben maradjon, az erőszakoskodó prevarikátorokból néhányat e halmon meg is csapatott.” Ugyanitt utal Orbán Balázs Részó idézett könyvére, majd hozzáteszi: „Úgy látszik, ez vagy ehhez hasonló szokás volt régebb a székelyek közt is, ezt látszik legalább mutatni a Rákóczi halomhoz kötött hagyomány.”¹³ Szabó T. Attila szerint „a megcsapás szokásának a telekkönyv behozatala előtti időben komoly jelentősége volt. Egyrészt az egyes falvak határkérdései miatti, másrészt a nemes, szabad vagy közrenden levő birtokosok közötti birtokjogi pereskedések, villongások vagy — székelyesen — virrgások, nemkülönben az évenként, rendszeren húsvétkor megtartott határjárások alkalmával a helyrajzi és birtokjogi viszonyok terén tapasztalt öregekkel együtt részt vevő fiatalság néhány kezügyben ácsorgó tagjának emlékezetnek okáért való megcsapása a határvonalak biztos ismeretének továbbéltetését, az erre vonatkozó hagyománynak nemzedékről nemzedékre való átörökítését célozta.” Az emlékezet okáért való megcsapásnak a nyárádmenti határkerülésben is ugyanez volt a szerepe, funkciója. A szokásleírásban idéztünk két *Virgó* nevű határrészt. Szentgericén a szőlőhegy egyik parcelláját szintén *Virgónak* nevezik. Szabó T. Attila tisztázta, hogy a *Virgó* helynév a *villong* < *villang* ~ *virong* ~ *virog* ~ *virrong* (pereskedik, pörlekedik, veszekszik) ige melléknévi igenévi származéka. Ugyancsak ő idéz nyárádmenti vagy vele szomszédos területekről *Virgó* helyneveket (Nyárádszentimre, Vadasd, Nagykend, Atosfalva, Balavásár, Csittszentivány stb.). Azaz a helynevek tanúsága szerint is pereskedtek, pörlekedtek a székelyföldi falvakban egy-egy határrész hovatartozása miatt.¹⁴ Gál Dániel 90 éves szentgericei adatközlő emlékszik, hogy gyermekkorában három szomszédos falu: Szentgerice, Szövérd, Gyulakuta hosszú időn át pert folytattak a *Kovács bükke* nevű, mintegy 80 holdnyi erdő hovatartozása miatt. A bíróság a pereskedőket a helyszínre idézte, meg kellett keresniük a hármashatárt, a hármashatárhom-

pot. A pert a szentgericeiek nyerték meg, ők tudták megmutatni a régi hompokat, mert ők használták azelőtt is az erdőt. Új *dombot hánytak*, attól kezdve megszűnt a pereskedés, de az erdőt azóta is *peres birtoknak* nevezik. A szokásban megjátszott határfoglalásnak, határvitatkozásnak, „virgásnak” tehát egykor komoly tartalma volt.

3. A megcsapás és a pereskedések mellett magyarázatot igényel az „évenként, rendszeresen húsvétkor megtartott határjárások alkalmá” is. A zalaegerszegi határkerülésről Résző első közlése óta általánossá vált az a felfogás, hogy a szokás eredete a törökök ottani nagyszombat napi kiűzésével kapcsolatos (l. Dömötör Tekla idézett műveit). Szendrey Zsigmond és Ákos szerint másfelé is a törökök és tatárok visszaveréséhez fűzték a nagyszombati határjárás eredetét. A XVII—XVIII. századi adatok szerint sem kapcsolódott mindig a tavaszi ünnepkörhöz a határjárásos megcsapás; pereskedések, nézeteltérések alkalmával is elrendelték, és főként vallatási jegyzőkönyvek említik. Az is igaz viszont, hogy amiért a vallatási jegyzőkönyvek csak a perek alkalmával elrendelt határjárásról beszélnek, ez nem azt jelenti, hogy nem volt rendszeres tavaszi (húsvéti) közös határjárás is. Az öregek emlékezete szerint a sóvidéki Parajdon Szent György napján (április 24-én) újították meg a határhalmokat. A 14. életévüket betöltött fiataloknak kötelezően meg kellett jelenniök a községházánál, a bíró és a kisbíró vezetésével kivonultak halomújítani. Ha kész volt egy halom, a bíró felállított rá egy suhancot, s a nála lévő pálcával annyiszor vert a hátuljára, ahány halmot aznap megújítottak. „Azért kapjátok — mondta a bíró —, hogy ne feledjétek el, hol a falu határa.”

A pereskedések alkalmával elrendelt határkijárási és rendszeres tavaszi határjárás összefonódását az említett zalaegerszegi határkerülésben is megfigyelhetjük. A Takács Lajostól közölt 1761. évi jegyzőkönyvből, amelyet a Zala megyei vezetőség Zalaegerszeg és Bazita közötti határ pontos megállapítása céljából a vallomások alapján készített, kiderül, hogy a zalaegerszegiek „régii szokás szerint”, „minden esztendőben”, a szomszéd falvak tudtával és beleegyezésével megújították a határjeleket és „az emlékezet okáért” fába lövöldöztek. A határjelek hivatalos megállapítása és felújítása — egybehangzó tanúvallomások alapján — húsvét első napján történt. A fenti határjárásban — írja a szerző — termékenységvarázsló eljárások is helyet kaptak; azóta a szokás egyházi, ceremoniális színezete erősödött. A török támadás visszaverésének emléke csak későbbi ráakodás, utólagos eredetmagyarázat. Annál is inkább bizonyos ez, mert a fenti tanúvallomási jegyzőkönyv értékes adatai mellett a zalaegerszegi határjárás 1857-es leírása a határdombon való megcsapás mozzanatát is tartalmazza. „A határjáró újoncok szigorú vizsgálat alá vétetnek, s ha kisül, hogy most először léptek e határvédelmi szadzabba, a határdombra nyújtóztatva 6—12 pálcaütéssel illetetnek” (Résző Ensel).

A határjárás, határkerülés legalkalmasabb ideje természetszerűleg húsvét szabad napja lehetett. Az alkalmanként elrendelt határkijárási és megcsapás jogszokása a faluközösségek szokásrendszerébe illeszkedve állandósult, rendszeressé vált.

E régi jogszokás helyi alakulását, népszokássá válását bizonyítja az egykori széki közigazgatási vezetők (főkirálybíró, alkirálybírák, dúlók,

káplár) évenkénti megválasztása a határkerülés ceremóniájának levezetésére, mintegy a törvényes határkijárást utánozva. A határkerülések, a falvak határainak ellenőrzése, a határhompok megújítása — húsvét szabad, munkaszüneti napján — egybefonódott a termőterület tavaszi számbavételével, újbóli birtokbavételével, a bő termést biztosító, termékenységgvarázsló szokások maradványaival.

4. A telekkönyv bevezetése után a határjárás birtokjogi jelentősége fokozatosan megszűnt. Nem volt már szükség arra, hogy az emlékezetet a növendékek hátuljára verjék, nem volt szükség a határok kijelölésében, illetve a pereskedésekben a megcsapottak emlékezetére. A falvak határainak telekkönyvi rögzítésével a határkerülés Nyárad és Kis-Küküllő menti szokása is elveszítette egyik legfontosabb éltető elemét. A szokást tovább éltette a hagyomány, de lassanként megváltozott a funkciója: föl-erősödött legényavató jellege, amely addig is lényeges eleme volt. A faluközösség nemcsak a határok pontos ismeretét nyújtotta át a felnövő nemzedéknek, hanem a termőföld megbecsülését, a munka- és rendszert, az összetartozás érzését is. A határkerülésben a fiataloknak kötelezően részt kellett venni. Jakab Ödön írja, és az idősebb adatközlők is említették, hogy nem volt szabad a megcsapás elől megszökni, s aki mégis megtette, az másnap a templom előtt kapott jóval súlyosabb büntetést.

Avató szokások nemcsak a húsvéti ünnepkörhöz, illetve nemcsak a megcsapáshoz fűződhetnek, hiszen a dramatikus szokások kialakulásának egyik fő alkalmát minden világrészen épp az ifjúság avató szertartásai adják (Dömötör Tekla, 1964). A határkerülés is ilyen legényavató alkalomnak bizonyult, és ezekben a falvakban kizárólag a határkerüléshez tapadt. Általános gyakorlat szerint a felavatandóknak „próbákat” kell kiállaniuk, mégpedig ügyességpróbát: ez esetben a határhompok megtalálása és a fájdalom elviselése próbáját, vagyis a hompolást és a megcsapást. Ezeket a próbákat mindig azoknak kellett kiállani, akik először vettek részt a határkerülésben, vagyis a 14—15 éves suhancoknak. Bedében „Új hús, új hús!” felkiáltással ütötték a határhomphoz a fiatalokat. A hompolásos felavatásnak nemcsak birtokjogi, hanem sokkal szélesebb körű társadalmi jelentősége is volt: a felavatott fiatalok megkezdhatték a legényéletet, az idősebbekkel egyenjogúakká váltak.

A Havadtóvel szomszédos gyulakutai tavaszi csorgóújítás szintén legényavató jellegű volt.¹⁵ Az idősebb legények minden évben kicserélték a falu közepén lévő kút állatfej alakú csorgófejét. A megelőző évi csorgófejet mindig az éppen cseperedő legényeknek adták, azzal a céllal, hogy a határon tisztítsanak meg egy forrást (vö. a nyáradmenti csorgótisztítással), és arra szereljék fel a csorgófejet. Jutalmul részt vehettek a másnapi *megújítási táncban*.

5. A határkerülés funkcióváltása következtében a hangsúly fokozatosan áttevődött a szórakozásra és szórakoztatásra, a szerepjátszásra, a játékokra. Néhány mozzanatát (megcsapás, királyemelés, határvitakozás, a hamubotos szerepköre) keretjátéknak is nevezhetnők: olyan vetélkedő játéknak, szópárbajnak, amely hagyományos *commedia dell'arte* jellegével alkalmat nyújtott az egyéniség megnyilatkozására. A határkerülés során nem tudatos színjátszásról beszélhetünk, a játékhoz másféle cél is

csatlakozott, de föllelhető benne a színjátszás alapvető kritériuma: a szerepjátszás.

Épp *commedia dell'arte* jellegéből adódott, hogy befogadhatta, magába olvaszthatta más szokások szereplőit is. A királyról — mint láttuk — föltételezhető, hogy eredetileg nem tartozott a szokáshoz, vagy egy ősből pünkösdi király-szerep olvadt egybe a királybírói, bírói szereppel. A vőfélyek a lakodalmi szokások azonos szereplői, „a tiszték” a XVII—XVIII. századi széki hivatalosság képviselői, a határkerülő menet beosztása, megszervezése, néhány szereplője pedig az egykori katonaéletre emlékeztet.

Feltűnő viszont, hogy sem Jakab Elek, sem a többi múlt századi közlés nem említi a hajnalozás főszereplőjét, a húsvéti bolondot, a hamubotost. Nem emlékszik a hamubotosra a 89 éves Molnár Zsigmondné havadtói adatközlő sem, s a szomszédos sóvidéki hajnalozásban sem szerepel hamubotos vagy hasonló figura. Föltételezhető, hogy a húsvéti bolond a századfordulóig nem is tartozott a szokáshoz, újabb elterjedtsége viszont azt bizonyítja, hogy azóta a hajnalozáshoz kapcsolódott. A hamubotoshoz hasonló szereplőkkel más vidékek szokásaiban is találkozunk. A bukovinai és csíki betlehemes játékokban a gonoszt jelképezi: ijesztő, félelemkeltő funkciója van.¹⁶ Hasonló funkciójú és nevű szereplők a farsangi szokásokban szintén ismeretesek. Szerepkörük, álarcuk hasonlít a hétfalusi csángók borica-táncának mókás figuráira, a *kukákra*.¹¹ Új szereplők átvételére jó példa az andrásfalvi *lovas* is. A ló-alakoskodó felszerelését Kővári József helybeli lakos hozta más vidékről és beépítette a hajnalozásba. A lovas itt a hamubotos szerepét vette át. Nyárászentlászlón újabb időkben egy *kurva* (nőnek öltözött álarcos férfi) is csatlakozott a hajnalozó menethez (50. fénykép), aki a karjában tartott rongybaba számára kéreget.

A régebbi leírások a beköszöntő, elköszönő szövegeket sem említik, a ma élő legöregebb adatközlők viszont már így tudják (Bedében az öreg Jancsi Jóska bá, Jobbágyfalván Pácai József, 87 éves). Máthé József Vadasdon az apjától tanulta. Kisebb eltérésekkel mindenütt ugyanazt a szöveget mondják. Szerzője valószínűleg kántor vagy tanító lehetett a század elején.

A határkerülők egy-két egyházi éneken kívül világi énekeket, népdalokat énekeltek, a hajnalozók csak világi énekeket. Nem ismernek viszont csak a határkerüléshez és hajnalozáshoz fűződő, vagyis alkalomhoz kötött dalokat. A század elején *klánéta*, hegedű, cimbalom kísérte a hajnalozókat, általában a helyi vagy szomszéd falusi zenészekét fogadták meg erre az alkalomra. Molnár Zsigmondné emlékezete szerint Havadtón a század elején leányok is mehettek határkerülni, s a bedei bércezen táncra kerekedtek a vadasdiakkal, bedeiekkal. *Lappangós csárdást* jártak: „Simán mentek, nem szöktek nagyot, kicsi hejen megfordultak.”

A hajnalozás utáni táncot a csűrökben tartották, újabb időkben a művelődési otthonokban.

6. A határkerülés színjátékszerű szokásának fénykora — idősebb adatközlők egybehangzó vélekedése szerint — az első világháború előtt volt. Az első világháború után megkezdődött a felbomlás; ki-kimaradt, egyes

falvakban teljesen megszűnt. A szokás felbomlásában vagy továbbéltetésében fontos szerep jutott egy-egy egyénnek, a határkerülés főszereplőjének: a királynak, bírónak is, hiszen ő felelt azért, hogy a határkerülés „szigorú törvényszerűséggel menjen végbe”. Királynak a falu idősebb emberét választották, de nemcsak a kor számított, hanem az is, hogy *jó szónok* legyen és vezesse az éneket; tanultabb, eszesebb legyen a közösség többi tagjánál; aki a régi öregektől *eltudakozódta* és továbbadta a hagyományt; akire hallgatott a falu népe. Ilyen ember volt századunk első felében Szentgericén Gál András bá, akinek a halála után nem mentek többé határkerülni, Nyárádgálfalván Csíki Zsigmond, Nagyadorjánban Bíró Árpád, Vadasdon id. Máthé József, Havadtón Molnár Zsigmond stb.

A határkerülés legelőször a központibb fekvésű helységekben szűnt meg (Havadtó, Nyárádgálfalva, Nyárádszereda, Szentgerice). Nem volt többé szükség a határhompok megújítására, tehát nem is újították meg. A csorgók, kutak rendbentartása a határpásztorok feladata lett. Az emlékezet okáért való megcsapást is lassan elfelejtették: „Azért csaptak meg, mert rosszalkodtunk”; „tréfából csaptak meg, ijén volt a szokás”; „élvezet volt, nem siratta meg senki” (Gálfalva). A zártabb településeken, a közösségi hagyományokat szívósabban őrző falvakban (Szentháromság, Bede, Nagyadorján, Vadasd, Rigmány és mások) töretlenül élt a két világháború között, sőt kisebb-nagyobb megszakításokkal és felújítással még az 50-es években is, nagyjából a 60-as évek közepéig.

7. A tulajdonképpeni határkerülés szokásának megszűnésével párhuzamosan bővült a hajnalozás szokásköre, talán épp azért, mert nem volt annyira kötött és jobban érvényesülhetett benne a szórakoztató funkció. „Mindenki várta, hogy jöjjön a kokos. Ha nem csinált valami viccest, azt mondták, hogy gyenge kokos voltál. Szép volt, azért senki haragot nem tartott” (Bede). „Holtából elevenedett meg az ember a hajnalozáskor” (Andrásfalva). A megcsapásos felavatástól a hajnalozás átvette a legényavató szerepkört is: a besorozott legények szervezik, ők fogadják a zenészeket. A hajnalozással vizsgáznak a falu előtt; ügyességüktől, szereplésüktől függ a hajnalozás sikere.

Fontos szemponttá lépett elő az *adománygyűjtés* is. Említettük, hogy régebben kalácsot, szalonnát, tojást adtak a hajnalozóknak, az utóbbi időben inkább csak tojást és pénzt. A begyűlt pénzről a rendezők pontosan elszámolnak, és a fiatalság közösségi céljaira használják fel (sport, művelődés). Sok helyen a hajnalozást épp a sportegyesület vagy a művelődési otthon szervezi.

A hagyományőrzőbb falvakban még az utóbbi években is hajnaloztak. Bedében, Rigmányban megszakítatlanul él a szokás mint a falu közösségi életének egyik eseménye, a fiatalság találkozási, szórakozási alkalma. Jobbágyfalván, Szentháromságon felelevenítették régebbi formáját, Vadasdon is hajnaloztak az elmúlt években.

A hagyományos paraszti életforma bomlásának napjaiban lehetetlen a hajnalozás jövőjéről, alakulásáról jóslásokba bocsátkozni, annyi mégis megkockáztatható, hogy közösségi tartalma, szórakoztató formája, nyitott jellege biztosíthatja ezutáni fennmaradását is.¹⁸

JEGYZETEK

- ¹ Agricola [Jakab Elek]: *Húsvéti határkerülés székely földön*. Hetilap III(1854). 35. sz. Újból közzétette Egyed Ákos: *A megindult falu*. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban 1849—1914. Bukarest 1970. 35—41. (Téka.)
- ² Réső Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások*. Pest 1867. 163—166.
- ³ Harmath Lujza: *Húsvéti szokások*. Fővárosi Lapok XXIII(1886). 835. Gál Kálmán: *Határkerülés és húsvéti öntözés a Nyárad vidékén*. Ethn. VI(1895). 301—303. Kovács Géza: *A hajnalozás és cégérlövés a Nyárad mentén*. Erdély Népei II(1899). 28—29. Versényi György: *Húsvéti szokások*. Uo. III(1900). 17—23. Varga Lajos: *Húsvéti dülöckerülés, didergés és hajnalozás*. Ethn. XI(1900). 268—270.
- ⁴ Jakab Ödön: *Húsvéti határjárás Vadasdon*. Erdély Népei I(1898). 28—29.
- ⁵ Harmath Lujza: *Székely népszokások*. Erdély XIII(1904). 78—79. T. Pálffy Aladár: *A húsvéti határjárás*. Uo. XVI(1907). 54—55.
- ⁶ Talán egyedüli kivétel Péterfy Klára vázlatos leírása: *Határkerülés Nyárad-magyaróson — Tavaszi néphagyományaink*. Útmutató a néprajzi gyűjtőknek. Összeállította Nagy Ödön. Kolozsvár 1939. 28—31. (Néphagyomány-Füzetek, 2.) — Cím-lapjától eltérően néprajzi értelemben nem tartalmaz szájhagyományokat az alábbi könyvecske: *A székelyudvarhelyi és székelyföldi ősi szokásos vallásos határkerülés eredete, rövid története és imakönyve*. Szájhagyományok, fejedelmi rendeletek és kéziratok nyomán írta és kidolgozta: Boldizsár Dénes nyugalmazott állami iskolai tanító. Odorheiu 1924. 60 lap. — A havadi határkerülésről Nagy Ödön ír e kötetben: *Népszokások múltja és jövője Havadon*.
- ⁷ Szabó T. Attila: *A szó és az ember*. Válogatott tanulmányok, cikkek, III. Bukarest 1971. 30—34.
- ⁸ Legutóbbi összefoglalás Dömötör Teklától: *Naptári ünnepek — népi színjátás*. Bp. 1964.
- ⁹ Uő: *A népszokások költészete*. Bp. 1974. 56.
- ¹⁰ *A magyarság néprajza*, IV. Bp. 1943. 240.
- ¹¹ Mérey Klára: *A XVIII. századi határperek néprajzi és történeti forrásértéke*. Ethn. LXXVIII(1967). 533—546.
- ¹² Takács Lajos: *Húsvéti határjárás 1761-es leírása*. Uo. LXXXV(1974). 388—396.
- ¹³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, IV. 95.
- ¹⁴ Szabó T. Attila: *A székely virgók (1939/1968) = Anyanyelvünk életéből*. Válogatott tanulmányok, cikkek, I. Bukarest 1970. 446—448.
- ¹⁵ Molnár István: *Tavaszi „csorgó újítás” Gyalakuta községben = A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve 1879—1954*. Szerk. Székely Zoltán. Marosvásárhely 1955. 77—82. Újabban Farkas Jenő: *Szép tavaszi szokás*. Művelődés XXXI(1978). 3. sz. 37.
- ¹⁶ Dömötör Tekla, i.m. 1964. 28. Faragó József: *Betlehemezés Csikcsobotfalván 1946-ban*. Ethn. LX(1949). 222—236.
- ¹⁷ Seres András: *A borica régen és most*. Művelődés XXIII(1970). 3. sz. 27—31.
- ¹⁸ Fontosabb adatközlők: *Szentgerice*: Gál Dániel (90 éves), Iszlai Albert (86). *Havadtő*: Molnár Zsigmond (89). *Nyáradgálfalva*: Zsigmond Gergely (88), Csíki Albert (83). *Vadasd*: Id. Máthé József (86), ifj. Máthé József (51). *Bede*: Magyarai Sándor (87), Magyarai Ferenc (53). *Nagyadorján*: Németi József (54), Ábrahám István (55). *Nyárádszentlászló*: Bölöni Antal (70). *Szentháromság*: Fekete István (68). *Andrásfalva*: Bálint György (50). *Jobbágyfalva*: Varga Zsigmond (57), László Zsigmond (52).